

СИНТЕЗ ЯЗИЧНИЦЬКИХ І ХРИСТИЯНСЬКИХ ТРАДИЦІЙ У РЕЛІГІЙНІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНЦІВ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Загальновідомо, що язичницькі традиції, попри всі намагання офіційної релігії (християнства) протягом багатьох століть витіснити їх з ужитку, і досі мають сильний вплив серед українців. Це призвело до появи такого духовного феномена, як двовір'я.

Християнськості українців притаманна особливість вірити в трійцю – Ісуса Христа, Матір Божу та Святого Миколая. Перевага надається Марії-Богородиці як цариці України¹. Це й не дивно, адже в національному характері українців історично сформувалося домінування жінки в сім'ї, в побуті. Саме тому в Україні так поширений культ Марії. Багато монастирів і церков носять її ім'я, її зображення – майже на всіх чудотворних іконах України. Ідеалізація подружнього життя, звеличування жінки-матері – ось що принесло християнство в духовний світ українців, водночас натрапивши в ньому на шанобливе ставлення до жінки як до матері родини.

Двовірність нашого народу виявляється у вшануванні християнських святих і водночас поклонінні уособленим силам природи, в синкретизмі обрядової практики. Оскільки християнство, по суті, не дало нашим пращурам прийнятного розуміння буденного життя, навколишнього природного середовища, то народ сприйняв його через культ традиційних божеств, котрих поступово замінили християнські святі з тими самими функціями, але вже з іншими іменами. До сьогодні в нашій свідомості збереглися культ предків, віра у відьом, домовиків, русалок, водяників, лісовиків та іншу “нечисть”. І хоча обряди часів язичництва вже здебільшого не виконують магічного призначення, а мають суто розважально-ігровий характер, без них релігійність вважається невивипненою, незначущою. Все прийняте від християнства українець пропускає через сито свого практицизму, прив'язаності до землі-годувальниці, через пошук заступництва, моральні засади суспільства.

Двовір'я виявляє ще й таку рису релігійності українця, як природовірство: поклоніння небу і землі, воді й вогню, деревам і тваринам. Навіть наш прапор має священні кольори – синій (небо) та жовтий (золотаве збіжжя).

Характерне для українців й обрядовірство. Вони дотримуються певних обрядів, навіть незважаючи на неглибоке (в більшості випадків) знання християнського віровчення. Дотримання обрядів, участь у календарних святах усвідомлюються нашим народом як вираження причетності до свого етносу, національного культурного творення, без якого не можливе творення Української держави. Саме закріплена обрядами спільність звичаїв є тією ланкою, яка зберегла єдність українства за умов штучного поділу державними кордонами, а то й значного віддалення українців від своєї батьківщини. Згадаймо, наприклад, нашу канадську діаспору, котра подекуди зберегла у своєму побуті звичаї, про які в Україні вже мало хто пам'ятає. Обряди є об'єднуючим фактором і на території Холмщини та Підляшшя².

Українці обережно ставляться до світу демонів, який вважається теологічно зумовленим явищем діяння малих духів, “нечистих сил” у тих сферах життя, де нібито слабкий вплив Бога, святих, самих людей.

Незважаючи на всі прагнення церкви перенести обрядові вияви релігійності українців у храм, цього так і не вдалося зробити – святкова обрядовість нашого народу в першу чергу зорієнтована на сім'ю, оселю, подвір'я.

Українці вшановують Біблію, хоч і поверхово знають її зміст, шанують священництво, що водночас пов'язано з несприйняттям ортодоксального християнства. Релігійність українців – простонародна. Напевно, саме цим пояснюється те, що в багатьох обрядах і піснеспівах, пов'язаних з деякими християнськими святими, немає слідів власне християнства:

Андрію, Андрію!
Я на тебе коноплі сію;
Спідницею волочу,
Бо дуже заміж хочу³.

Синтез язичництва і християнства можна чітко прослідкувати на прикладі сезонних обрядових свят⁴. Щодо природи цих свят існують два погляди. Перший пояснює існування календарних обрядів виключ-

но з позицій космогонічної теорії, другий – з точки зору теорії господарської⁵. Перша теорія, звичайно, правомірна: адже в язичницьку давнину серед слов'ян побутовув особливий релігійний календар, за яким люди вшановували своїх богів. При цьому кожен із богів уособлював певну стихію, від котрої залежав успіх хліборобських занять (наприклад: Даждьбог (Дажбог) – бог сонця, жнив, охоронець земних ключів – він закриває землю на зиму і віддає ключі птахам, які несуть їх у вирій – літнє царство; Семаргл (Симаргл) – бог насіння, паростків, коренів рослин, охоронець рослин і зелені)⁶.

Зв'язки язичницьких божеств, синтезованих у християнських святих, пов'язаних із господарською діяльністю людини, яскраво виявляються у хліборобських приказках: “На Прокопа жита копа”, “Як прийде Ілля, то наробить в полі гнилля”, “Дочекався Луки: ані хліба, ні муки”, “Хто не посіяв до Бого-слова, той не варт доброго слова” тощо.

Слід нагадати, що практика зустрічі Нового року 1 січня була запроваджена лише з 1700 р. Традиційно (згідно з язичницькою обрядовістю) його святкували 1 березня. Різномісний у літочисленнях і досі дається взнаки. Наприклад, у деяких колядках і в наш час співають не про зиму, а про початок весни:

Спасибі тобі, пане господарю,
Що звелів нам колядувати.
Вимітай двори, застеляй столи,
Буде до тебе три гості разом, усі за разом:
Перший гість – ясне сонце,
Другий гість – ясен місяць,
А третій гість та дрібний дощик⁷.

Зимовий цикл народної календарної обрядовості починається з Коляди. Саме слово “коляда” походить від назви Нового року у римлян – Calendae Januariae, що припадав на другу половину грудня (після веселих сатурналій). Цілком можливо, що наші прашури разом із назвою “коляда” та деякими звичаями запозичили від греків та римлян ще щось із мотивів величальних новорічних пісень ще за часів язичництва на Русі. Але не викликає сумніву той факт, що греко-римські впливи зустрілися на східнослов'янському ґрунті вже з виробленою новорічною обрядовістю та величальними піснями місцевого походження, і вже в пізніший період, після хрещення Русі та утвердження християнства як панівної релігії, частина колядок набула біблійно-релігійних мотивів:

Там на річці, на Іордані
Пречиста Діва сина купає,
Сина купає, ченців питає:
“Гой, ченчики Васильчики,
Охристіте сина мого,
Сина мого єдиного!”
Они взяли, не хрестили,
На престолі положили.
“Яке єму ім'я дати?”
“Яке дати, таке дати:
Хіба Петром єго назвати?”
Пречиста собі не злюбила,
Від престола відступила.
Стали ж они знов гадати,
Яке єму ім'я дати?
“Яке дати, таке дати:
Хіба Павлом го назвати?”
Пречиста собі не злюбила,
Від престола відступила.
Стали ж они знов гадати,
Яке єму ім'я дати?
“Яке дати, таке дати:
Хіба Христос го назвати?”
Пречиста собі полюбила
До престола приступила...⁸

Свято Коляди за язичницьких часів в першу чергу присвячувалося Сонцю: воно так і називалося – Свято народження Сонця. Християнська церква приурочила до цього дня святкування Різдва. Деякі

язичницькі і християнські обряди поєдналися, але при цьому втрачено багато суто народних свят. Так, майже забуто колись поширене в Галичині свято Туриці на честь бога Тура. Невизначним стало і свято Корочуна, що присвячувалося найкоротшому дню року.

Сильних християнських впливів зазнало й таке велике свято, як Водохреща. Воно отримало назву Богоявлення. В хрещенській обрядовості явно простежується аграрна магія, підсилена християнською символікою⁹.

Перехідним святом між зимовим і весняним обрядовими циклами вважається Свято жайворонків, або Свято сорока мучеників (9 березня за ст. ст.). Вже з одних назв стає зрозумілим, що перше свято – язичницьке, друге – християнське. Історично склалося, що ці два свята злилися, синтезувалися в одне.

Слід згадати і Масляну, котру православна церква включила до свого календаря під назвою “Масляний тиждень” (лютий – березень). Це давньослов'янське свято не дуже зазнало християнського впливу. Про це, зокрема, свідчить його магічне спрямування. Щедра трапеза, що супроводжує Масляну, уособлює родючість, а масляничний розгул є відгомонам давніх весняних шлюбів.

Головним весняним святом у народі вважається Великдень – свято, котре пізніше християнська церква встановила як Воскресіння Христове. Воно досить органічно поєднує давні язичницькі ритуали та церковні обряди. Наприклад, Верба неділя – вважається, що верба, освячена цього дня в церкві, набуває магічної сили: нею хльоскають домочадців, примовляючи при цьому: “Будь великий, як верба, а здоровий, як вода, а багатий, як земля”¹⁰, або “Верба б'є, не я б'ю, за тиждень Великдень, недалечко червоне яечко”¹¹. Четвер напередодні Паски (Чистий, або Великий) пов'язується з очищувальними обрядами і особливо насичений магічними та ритуальними діями. В цей день дзвонять у церковні дзвони, щоб відлякати нечисту силу. В Страсну П'ятницю дзвони замовкають.

На Великдень розноситься по всіх усядах церковний благовіст (вважається, що чим гучніше дзвонити, тим багатший буде врожай, – знову прослідковується поєднання язичницьких та християнських традицій). На окрему розмову заслуговують крашанки та писанки – яйце в язичників було символом народження весняного сонця.

Хотілося б згадати такий язичницький звичай, як Радуниця (Радунець, Радовниця). У стародавніх слов'ян Радуницею називався, найвірогідніше, час поминання мертвих. Померлі родичі радіють, що про них пам'ятають, їх згадують, приходять на їхні могили з ритуальною їжею – звідси й назва обряду¹².

У наші дні слово “Радуниця” вже не вживається. Натомість виникли назви “гробки”, “могилки”, “бабський Великдень”, “поминки” (в кожній місцевості свої). Але по всій Україні поширена церковна назва Проводи.

Найрізноманітнішим є літній обрядовий цикл, який триває від русалій (кінець травня) до Головосіки (29 серпня). Це – русалії, Зелені свята (Трійця), Купайла (Івана Купала), Петрів день (Святих Петра та Павла), Маковія, день Іллі, Пантелеймона-цілителя, Спаса. До цього циклу відносяться також нині призабуті свята богині Лади (25 травня – 15 червня) та бога Ярила (3 червня), Громові свята й ряд інших¹³. Знову ж таки, з назв видно, що давні язичницькі свята злилися з пізнішими християнськими.

Головними в літньому обрядовому циклі є вода і рослини. Саме з ними пов'язані русалії та Зелені свята. В час Зелених свят цвіте жито й, за народними віруваннями, прокидаються мерці, виходять з води русалки. Люди прикрашають житла спеціальною зеленню, пахучими травами. В клечальну суботу (напередодні дня Святої Трійці) ввечері вносять на ніч до хати зрубану осичку, а вранці дивляться – якщо листя залишилося зеленим (хоча й зів'ялим) – всі в родині доживуть до наступної клечальної суботи, якщо почорніло – та хтось помре протягом року. Про цей звичай розповіла мені моя бабуся (Чернігівщина).

Стародавні слов'яни дуже шанували дерева, а особливо дуб. Найважливіші обряди виконувалися під дубом або липою. Й досі на Зелені свята дівчата у вінок, крім квітів та полину (він використовується як оберіг від русалок), вплітають листя дерев. Вінки в українських народних обрядах є символом молодості та чистоти. До речі, церковний обряд вінчання запозичений саме з язичницьких традицій покладати на голови молодим вінок, сплетений з ритуальних рослин (зокрема, барвінку як символу першого кохання та шлюбу)¹⁴.

Під час русалчиного тижня навіть у наші дні не всі наважуються купатися у водоймах – досить сильним є підсвідомий страх, що русалки залоскочуть. Проводи русалок відбуваються у “Десятий понеділок”, на перший день Петрівки. Це спеціальні обряди, спрямовані на те, щоб тих русалок позбутися. Проводи русалок відбуваються у полі, в житах. Колись це робилося для того, щоб накликати кращий урожай на полях. Сьогодні проводи русалок – це скоріше гарна, весела забава дівчат.

У наші дні найяскравіше, після тривалого забуття, відзначають свято Івана Купала. Івана Купала – це день літнього сонцевороту, приурочений до християнського свята Різдва святого Пророка Предтечі й Хрестителя Господнього Івана. Ім'я язичницького бога Купала пов'язується, очевидно, з першими в новому році ритуальними купаннями¹⁵. Це був бог земних плодів, в жертву якому приносили хліб. Купальські свята особливо поетичні та чарівні. Саме в цю ніч, за повір'ями, розквітає папороть. Хто знайде цю квітку – тому розкриються всі земні багатства. Дівчата ворожать на вінках, пускаючи їх за водою; молодь (та й не тільки) стрибає через купальські вогнища. Вважається, що лікарські рослини саме на Купала мають найбільше цілющих властивостей, тому збирати їх потрібно саме в цей час.

Центральне місце у святі займає прикрашання ритуального деревця – марени. Це – гілка верби, ясеня або вишні, прикрашена квітами, стрічками, запаленими свічками. Довкола марени дівчата водять хоро-води, співають ритуальних пісень. Подекуди марену “купають” у воді, а потім розламують і роздають кожній дівчині – “щоб багатство велося”.

Уся купальська обрядовість пройнята символікою, в якій поєднано елементи аграрної магії, солярно-го культу, очищувальних та еротичних обрядів. Купальські вогнища – відгомін культу сонця, купальсь-ка вода – символ цілющої сили, папороть – символ щасливої долі, купальська роса забезпечує красу і кохання, марена – родючість та щастя.

Після Івана Купала починаються жнива, які розпочинаються обрядом зажинків, а закінчуються об-жинками. На жаль, велика кількість різноманітних ритуалів під час цих сільськогосподарських робіт уже втратили свою неповторність та різноманітність.

Другого серпня святкується день Пророка Іллі. “Попередником” цього християнського святого був язичницький бог Перун – повелитель грому, бог війни, верховне божество військової дружини. У давні часи в цей день собак та кішок в дім не пускали, щоб не накликати грозу – гнів Перуна¹⁶.

На південній Україні в ці дні бувають “горобині ночі” – нічні грози з блискавкою і громом та сильни-ми буревіями.

Під час грози забобонні люди відганяють від себе кішок та собак, вірячи, що в цих тварин вселяється “нечиста сила”¹⁷.

Чотирнадцятого серпня святкується день Семи Святих Мучеників Маковеїв, або, як кажуть в народі, Маковія. В цей день в церкві святять воду, квіти й мак. Мак – це оберіг від лиходійства відьом, упирів та іншої “нечистої сили”. Маківку також поетично порівнюють з матір’ю – головою роду:

Да нема цвіту, світлішого
над маківку,
Да нема роду, ріднішого
над матінку¹⁸.

Свято Маковея ще називають у народі Першим Спасом, або Спасом на воді. Вода у водоймах в цей день вважається цілющою.

Дев’ятнадцятого серпня – свято Преображення Господнього, або Спаса. В цей день у церкві святять яблука, груші, мед, обжинкові вінки. Тобто знову бачимо поєднання церковного ритуалу з давньою традицією приносити богам жертву за те, що послали гарний урожай.

У цей день поминають померлих родичів. За народними уявленнями, це третій виступ мерців на світ у весняно-літньому сезоні: вони з’являються на Страсний Четвер, на Зелені Свята і на Спаса.

Цими святами, власне, й завершується цикл літньої обрядовості.

Осінній цикл календарних свят не становить цілісної системи, а вбирає окремі, часом розрізнені, звичаї та прикмети. Та основною ознакою всіх цих свят є підготовка до зими, замирання природи. Основними святами є: Успіння Пресвятої Богородиці (Перша Пречиста, 28 серпня), Всічення Голови Святого Пророка Предтечі й Хрестителя Господнього Івана (Головосіка, 11 вересня), Преподобного Симеона Стовпника і матері його Марфи (Семена, 1 вересня), Різдво Пресвятої Богородиці (Друга Пре-чиста, 21 вересня), Воздвиження Чесного і Животворчого Хреста Господнього (Здвиження, 27 вересня), Покрова Пресвятої Богородиці (Свята Покрова, 14 жовтня), Безсрібників Кузьми й Дем’яна (Кузьми-Дем’яна, 14 листопада), Введення в храм Пресвятої Богородиці (Введення, 4 грудня).

Слідів дохристиянського свята, яке відбувалося б восени, не збереглося. Але Б.О.Рибakov обгрунто-вує припущення, що восени було свято Рода і рожаниць¹⁹. Першого тижня листопада святкувалося жіно-че свято, пов’язане з Мокошею (покровителькою прядіння і ткацтва, матір’ю врожаю, богинею родючо-сті). Напевно, в період утвердження християнства ці свята повністю асимілювалися з християнськими Пречистами та Покровою. Цікавим з точки зору поєднання дохристиянських і християнських вірувань є свято Кузьми й Дем’яна: в Україні записано багато сказань про боротьбу “Кузьмодем’яна” (Кузьми й Дем’яна) або Бориса й Гліба зі страшним змієм-драконом, що поїдав людей²⁰. Християнські святі ковалі Кузьма й Дем’ян (Борис і Гліб), які виступають в ролі зміеборців, не є доказом пізнього походження циклу сказань про боротьбу з міфічними чудовиськами. Найвірогідніше, що вони просто замінили со-бою язичницького Сварога – бога небесного вогню, який скинув на землю ковальські щипці, навчивши людей ковальської справи²¹.

У народній свідомості збереглися досить розмиті уявлення про головних богів слов’ян-язичників. Але давні боги не зникли безслідно – вони просто злилися з образами християнського пантеону: бог-громо-вик Перун з усіма своїми атрибутами виступив під ім’ям Іллі-пророка, “скотій бог” Велес набув декіль-кох образів: Святого Власія – покровителя худоби, Святого Миколая Угодника – захисника родючості. Іноді виступає навіть в образі ведмеда – “господаря худоби”. Єгорій – покровитель диких тварин, людей

та земних плодів – нагадує своїми функціями Святого Юрія. У християнському пантеоні є й інші святі, котрі “скопіювали” функції прадавніх богів: Флор та Лавр – захисники коней, Зосима і Саватій – покровителі пасічників, Микола Угодник – захисник землеробів і рибалок та покровитель торговців.

Можна стверджувати, що в цілому для народних вірувань, повір’їв та уявлень характерні певні філософські узагальнення, що ґрунтуються не лише на обожнюванні сил природи, а й на багатовіковому досвіді.

¹Історія релігії в Україні. Навчальний посібник. Ред. А.М.Колодного, П.Л.Яроцького. – К., 1999. – С. 579.

²Рижик Є. Календарні обряди українців Холмщини і Підляшшя // Холмщина і Підляшшя. – К., 1997. – С. 251 – 254.

³Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник. – К., 1993. – С. 199.

⁴Воропай О. Звичаї нашого народу. – К., 1993. – С. 16.

⁵Пономарьов А. Українська етнографія. Курс лекцій. – К., 1994. – С. 286.

⁶А.А. Кононенко, С. А. Кононенко. Персонажи словянской мифологии /Рис. словарь/. – К., 1993. – С. 51, 174.

⁷Воропай О. Вказ. праця. – С. 71.

⁸Там само. – С. 78 – 79.

⁹Пономарьов А. Вказ. праця. – С. 289.

¹⁰Українська минувшина. – С. 228.

¹¹Пономарьов А. Вказ. праця. – С. 291.

¹²Воропай О. Вказ. праця. – С. 305.

¹³Пономарьов А. Вказ. праця. – С. 292.

¹⁴Лукеча М. Під весільний вінець. – К., 1995. – С. 4.

¹⁵Ілюстрована енциклопедія історії України (від найдавнішого часу до кінця XVIII ст.). – К., 1998. – С. 114.

¹⁶Кононенко.А.,Кононенко С. Вказ. праця. – С. 143.

¹⁷Воропай О. Вказ. праця. – С. 446.

¹⁸Українська минувшина. – С. 229.

¹⁹Попович М. Нарис історії культури України. – К. – 1998. – С. 50.

²⁰Рыбаков Б. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – М., 1963. – С. 12 – 13.

²¹Кононенко А., Кононенко С. Вказ. праця. – С. 172.
